

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1958.4.02>

MÕNINGAID ANDMEID SAUNIKUTE ELUASEMEIST PÕHJA-EESTIS (XIX sajandi kaardimaterjali põhjal)

G. TROSKA

Saunikute elupaikade küsimusele pole meie asustusajaloolased siiani mahti saanud tähelepanu pöörata. Riivamisi on mõnd sellealast küsimust puudutanud ainult geograafid, ja nimelt E. Varep oma dissertatsioonis ning mõned üliõpilased.

Võttes 1954.—1956. a. osa ühendatud Balti komplekssest ekspeditsioonist, kogunes autoril andmeid, mis rääkisid eriliste, kehvikutest koosnevate külaosade ja tervete saunakülade olemasolust Põhja-Eestis XIX sajandi teisel poolel. Kuigi ekspeditsioon kogus materjali väga mitmetest kohtadest, toimus tema töö siiski suhteliselt väikestel maa-aladel ning seepärast tuli üsna ulatuslikult läbi töötada arhiivimaterjali, et selgitada, kas ekspeditsioonil saadud andmed on juhuslikku laadi, või kajastavad nad seaduspärast nähtust.

Arhiivimaterjalidest töötas autor esimeses järjekorras läbi mitmesugused mõisate kaardid, kus on märgitud külad ja talud kõigi oma hoonete ja õuedega ning mis sellistena on suurepäraseks materjaliks asustuse uurimisel. Nii kuulub Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklikus Keskarhiivis (ENSV ORRKA) säilitatavasse Põllutöoministeeriumi katastriameti fondi (f. 62) arvukalt mitmesuguseid mõisa- ja talumaade ning metsade kaarte, milledest kahjuks ainult osa on kasutatavad asustuse uurimise eesmärgil. Kokku on selliseid kaarte Põhja-Eesti (end. Eestimaa kubermangu) osas 237, igast kihelkonnast 2—3—4 mõisa kohta. Ainult 11 neist kuuluvad XIX sajandi esimesse poelde, ülejäänud pärinevad XIX sajandi teisest poolest. Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis (ENSV RAKA) sisaldab asustuse uurijale rikkalikku materjali Eesti Maakrediitseltsi fond (f. 2486), kuhu kuuluvad maade hindamise toimikud koos kaartidega suurema osa Eestimaa kubermangu mõisate kohta XIX sajandi teisest poolest. Sellest fondist oli autoril võimalik kasutada ainult väga väikest osa: valiku järgi 48 mõisa kohta, kust oli teada suurem saunikute arv, ja lisaks neile veel üksikute mõisate fondides leiduvaid kaarte.

Olemasoleva kaardimaterjali suureks puuduseks on see, et ta on küllaltki lünklik ning ei haara kogu uuritavat territooriumi. Oluliseks puuduseks on seegi, et paljude mõisate kohta puuduvad kaardid vanemast või, vastupidi, uuemast ajast, mistõttu enamikel juhtudel pole võimalik kaarte võrrelda ning jälgida muutusi asustuses. Hoolimata neist puudustest sisaldavad kõnesolevad kaardid siiski huvitavat materjali mõningate järelduste tegemiseks käsitletavas küsimuses.

Uurimistöö praeguses staadiumis pole kahjuks võimalik esitada võrdlusematerjali Lõuna-Eestist ja Saaremaalt, kuna Liivimaa kubermangu

kuulunud alade kohta on Tallinna ja Tartu arhiivides leiduv XIX sajandi kaardimaterjal nii sisuliselt kui ka arvuliselt palju kasinam. Nii näiteks ei ole Liivimaa kohta seni õnnestunud leida midagi, mis oleks võrdne Eesti Maakrediitseltsi maadehindamise toimikutele ja nendes leiduvatele kaartidele. Mõningate kirjalike ja suuliste teadete põhjal võib aga öelda, et ka Lõuna-Eestis ja Saaremaal polnud saunakülad sugugi tundmatud.

Käesolevas artiklis on peamiselt kaardimaterjali põhjal püütud anda ülevaade saunikute asustusest ja eriti saunaküladest Põhja-Eestis. Ulatuslikumate üldistuste tegemiseks tuleks aga välja selgitada kõik tol ajal olemasolnud saunakülad ning läbi uurida iga saunaküla ajalugu.

Kehvtalupoegade — saunikute, vabadike, popsnike, aga ka mõisa kandimeeste, moonakate jt. õiguslikud ja majanduslikud vahekorrad mõisaga ning taluperemeestega olid väga mitmesugused, olenevalt sellest, kas nende eluasemed asusid mõisa- või talumaal. Kuna kartograafiline materjal enamasti ei sisalda andmeid nende vahekordade ja neist tuleneda võivate erinevuste selgitamiseks kõnesolevates asulatüüpides, siis on käesolevas töös kõiki niisuguseid asulaid käsitletud koos. Saunakülade ja üldse kehvtalupoegade õiguslikud ning majanduslikud vahekorrad mõisa ja taluperemeestega moodustavad aga juba omaette uurimisteema.

*

XVIII sajandi 60-ndail aastail intensiivistus Eesti ala mõisates kaubaline põllumajandus, mis tõi kaasa ulatuslikke muudatusi kogu majanduselus. Mõisate toodangu kasvu tõttu süvenes otseste tootjate — talupoegade — ekspluateerimine. Sellest tingituna süvenes järjest ka sotsiaalne kihistumine ning suurenes maatute ja vähese maaga talupoegade arv. Juba XVIII sajandi lõpul oli vabadike, saunikute ja popside kiht üsna arvukas. Sajandi 70-ndail aastail oli Hupeli andmeil igast 100 talupoja-perekonnast 30—60 popsiperekonda.¹

Kõik need nähtused süvenesid veel enam XIX sajandi esimesel poolel. Sajandi teisel poolel saavutas popsikohtade arv oma kulminatsiooni ning hakkas siis langema. Nii oli Eestimaa kubermangus Haruzini andmeil 1861.—1862. a. 11 279 saunakohta,² 1892.—1894. a. oli neid 9709.³ Statistilistel andmetel oli Eestimaa kubermangus 1863. a. 13 799 saunakohta, 1877. a. — 12 519.⁴ 1881. a. rahvaloenduse järgi oli ainult talumaal asuvaid vabadikke 12 654.⁵

Veel ilmekamalt selgub vabadikukohtade arvu osatähtsus, kui võrdleme talude ja saunade arvu üksikuis suuremais külades. 1877. a. teostatud elukohtade loendusel fikseeriti elumajade arv igas külas. Kui eeldada, et igal talul on üksainus elumaja, siis langeb talude arvu ületav elumajade hulk vabadikukohtade arvele. Nii oli olemasolevatel andmetel Hirmlis külas elamuid 83, talusid aga ainult 18, Sigula külas olid vastavad arvud 71 ja 17, Kolga külas 46 ja 12, Turvalepa külas 53 ja 23, Vahu külas 62 ja 25, Visusti külas 48 ja 24, Puru külas 60 ja 33, Atsalama külas 56 ja 30 (Pagari mõisa kirjelduse andmeil, mis pärinevad 1862. aastast, oli Atsalamas vastupidi 26 talu ja 30 sauna⁶), Katku

¹ A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Bd. II, Riga, 1777, lk. 126.

² Харузин, Крестьянское землевладение в Эстляндской губернии по данным 1892—94 гг. Вып. II, Ревель, 1895, lk. 24.

³ Sealsamas, lk. 27.

⁴ P. Jordan, Statistik der Wohnstellen in Ehstland. «Baltische Wochenschrift», 1879, Nr. 2, veerg 23.

⁵ P. Jordan, Ergebnisse der ehstländischen Volkszählung. Bd. III, Die Zählung auf dem flachen Lande, Lief. I, Reval, 1884, lk. 31.

⁶ ENSV RAKA, f. 1861, nim. B 1, s.-ü. 148-II.

külas 82 ja 30 jne.⁷ Siit näeme, et saunikute ja vabadike majapidamised moodustasid sageli poole ja kohati isegi kaugelt üle poole kõigist majapidamistest. Väikestes külates tavaliselt saunikuid polnudki või nende arv oli suhteliselt väike ning ei ületanud talude arvu.

Saunaõuede hulgaline olemasolu pidi kahtlemata mõjutama ka asustuse välisilmet. Seni on uurijad aga tähelepanu pööranud ikka ainult taluõuede, pidades ainult nende arvu ja paigutust külale iseloomustavaks. Kui see varasemate sajandite suhtes oli kuidagi põhjendatud, sest vabadike arv oli suhteliselt väike ja põhilise osa külas moodustasid talud, siis XIX sajandil on olukord muutunud ning asustusest täieliku pildi saamiseks tuleb arvestada ka saunaõuesid, nende kujunemist ja paigutust.

XIX sajandi esimesest poolest kasutada olnud vähestest mõisakaartidest, milledele on märgitud õued ja hooned, selgub, vastupidiselt statistilistele andmetele, et saunaõuede arv asustusepildis oli tagasihoidlik. See asjaolu sunnib oletama, et mõisates, millede kohta meil kaarte pole säilinud, oli vabadike arv suurem. Seega ei saa me olemasolevate kaartide põhjal täielikku pilti kehvtalupoegade asustusest XIX sajandi esimesel poolel. Saunade rohkusele XIX sajandi 40-ndail aastail viitab ka kauaaegne maamõõtja Eichhorn: «Uuemad saunikud, keda mõningates mõisates on tekkinud uskumatult suurel arvul, omavad tavaliselt väga vähe maad... Mõningate külade juures on tekkinud vabadike kolooniad, mis oma elumajade arvu poolest kaugelt ületavad talukohtade arvu, paljud külakarjamaad on üksikute saunade ja suuremate või väiksemate saunarühmadega täis tipitud...»⁸

Tolleaegsetelt kaartidelt näeme, et saunaõued asuvad kõikjal üksikult või õige hõredate rühmadena taluõuedest koosneva külatuumiku ümber, peamiselt kuskil külapõldude kaugemas servas vastu karjamaid ja metsi või koguni metsas (joon. 1). Osalt asuvad nad ka küla sees vaheldumisi taluõuedega.⁹ Mingisuguseid olulisi erinevusi saunaõuede paigutuses Põhja-Eesti erinevates rajoonides ei esine.

XIX sajandi teisest poolest pärinevast kaardimaterjalist näeme, et nii saunaõuede arv kui ka nende osa üldises asustusepildis on oluliselt muutunud. Pea kõigil kaartidel on kõrvuti taluõuedega arvukalt vabadike ja saunikute õuesid, mis oma väliselt ilmelt, nimelt hoonete vähesuse ja õuede ning hoonete väiksuse poolest tugevasti erinevad taluõuedest, nii et ka neil juhtudel, kui õue nimele pole lisatud terminit «saun», on võimalik eksimatult määrata nende sotsiaalset kuuluvust.

Lisaks saunadele leiame XIX sajandi teise poole kaartidelt arvukalt ka mõisa teomeeste või moonakate majasid ja terveid majade rühmi.

Saunaõuede paigutus taluõuede ja põldude suhtes on ka palju mitmekesisem, kui sajandi esimesel poolel. Kõrvuti hajali mööda külaservi ja metsi või taluõuede vahel asuvate saunaõuedega leiame suuremaid või

⁷ P. Jordani artiklis «Statistik der Wohnstellen in Ehstland» avaldatud elukohtade loenduse andmed on võrreldud talude arvuga Schmidti kaardil, mis pärineb 1876. aastast.

⁸ W. F. Eichhorn, *Selbsterlebtes und Nacherzähltes aus der Entwicklungsgeschichte Estlands und der Esten*. «Nordische Rundschau», 1884, I Bd., lk. 173.

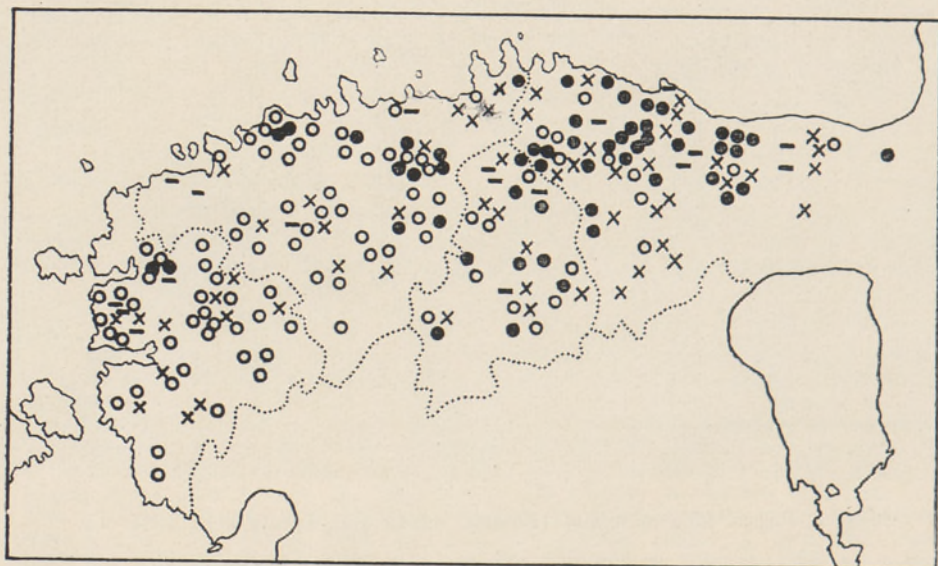
⁹ ENSV RAKA, f. 1861 (Pagari mõis), nim. B 1, s.-ü. 297^a (1845. a.); f. 1325 (Saksi mõis), nim. 1, s.-ü. 12 (1805. a.); f. 854 (Ravila ja Palvere m.), nim. 1, s.-ü. 1794 (1837. a.), lk. 96 ja 98; ENSV ORRKA, f. 62 (Põllutöoministeeriumi katastriamet), nim. 6, s.-ü. 1544 (Aseri, 1840. a.); s.-ü. 1671 (Pada, 1829. a.); s.-ü. 395 (Jäneda, 1845. a.); s.-ü. 487 (Seidla, 1845. a.); s.-ü. 582 (Kloostri m. Lihulas, 1835. a.); s.-ü. 656 (Ehmja, 1832. a.); s.-ü. 19 (Hageri pastoraat, 1841. a.); s.-ü. 365 (Amari, 1831. a.); s.-ü. 45 (Meremõisa, 1848. a.); s.-ü. 105 (Kodasuu, 1850. a.); s.-ü. 59 (Järvakandi, 1843. a.).

Joon. 1. Pagasi küla saunikud (Kloostri mõisa alal, Lihula khk., 1835. a.).

Joon. 2. Saunaõuede rühm küla kõrval (Kopieküllä Püssi mõisa alal, Lügänuse khk.).

Joon. 3. Saunakülade ja saunarühmade levik Põhja-Eestis XIX sajandi teisel poolel.
 ● — saunaküla, × — saunade rühm küla kõrval, ○ — saunad külade ümber hajali ja
 — — saunad asuvad külas.

väiksemaid saunade rühmi, nagu omaette väikesi külakesi, kas otse taluküla kõrval (joon. 2) või kuskil kaugemal.

Joonisel 3 on seni läbitöötatud materjali alusel püütud anda ülevaade saunaõuede paiknemisviisist ja levikust.

	Saunaküla	Saunade rühm küla kõrval	Saunad hajali küla ümber ¹⁰	Saunad külas
Läänemaa	2	11	33	4
Harjumaa	11	12	36	4
Järvamaa	9	8	9	4
Virumaa	32	25	10	6

Silma torkab erinevus Põhja-Eesti lääne- ja idaosade vahel.

Lääne- ja Harjumaale on tüüpiline saunade paiknemine hajali või hõredate rühmadena nii külade ümber kui ka kaugemal metsade ja heinamaade vahel või ka külas vaheldumisi taludega, nagu see oli ka sajandi esimesel poolel.

Kuid kõrvuti nende hajali saunaõuedega, mida loeti ühe või teise küla alla kuuluvaiks, esineb mitmel pool saunade rühmi, mis paiknevad enam-vähem omaette üksustena külade kõrval, mõnikord sellest üsna kaugelgi. Kuna need rühmad asusid mõne küla sarase territooriumil, siis arvati ka neid selle küla hulka, kuid nad kandsid sageli omaette nime. Niisuguste küla eriosade nimetusi on kaartidel siiski harva leida, sest need nimetused olid mitteametlikud ja levisid enamasti ainult rahvasuus.

Mõnikord on sellistest külaosadest ja ka nimeta saunade rühmadest aja jooksul moodustunud või moodustatud omaette uued külad. Orgita küla (Läänemaal) väikekohtadest koosnevat osa, mis asus emakülalt eemal metsas, nimetati Metsakülaks, aga ka Saunakülaks.¹¹ 1893. a. kuulusid sellesse külaossa vabadikukohad.¹² XX sajandi algul Orgita küla enam ei esine, tema asemel on 3 eraldi küla, mis kannavad endiste külaosade nimetusi,¹³ nende hulgas ka Metsaküla, nagu praegugi.

Sellistest küladest, mis koosnesid ainult kehvikute majapidamistest ja mida rahvasuu enamasti nimetas saunaküladeks, mainivad XIX sajandi allikad veel järgmisi: Tammeri saunaküla (Taebla m.),¹⁴ Uusküla (Oru m.),¹⁵ 1881. a. veel nimeta saunade rühm Allika karjamõisa lähedal (Kiideva m.) kannab 1895. a. materjalides Allika küla nime,¹⁶ Loo küla (Saha m.),¹⁷ Tinametsamäe küla (Haljava m.),¹⁸ Vaidla ja Vahi külad (Vääna m.),¹⁹ Mustametsa küla (Kolga m.),²⁰ Kalesi-Bobyli ja Igavere-Bobyli (Peningi m.)²¹ jne.

Järva- ja Virumaal seevastu aga esineb enamik saunu kas külade eri-

¹⁰ Hajali asetsevate saunade puhul on märgitud nende mõisate arv, mille kõikide või osa külade ümber on saunad hajutatult, teiste osas on arvestatud iga küla ja saunarühm üksikult.

¹¹ Autori poolt 1955. a. ekspeditsioonil kogutud materjalid.

¹² ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, s.-ü. 3244, l. 3.

¹³ A. Richter, Baltische Verkehrs- und Adressbücher. III Bd., Estland, Riga, 1913, v. 488.

¹⁴ ENSV ORRKA, f. 62, nim. 6, s.-ü. 776 (1870. a.).

¹⁵ Revisorische Beschreibung von den Ländereien des Privatgutes Orrenhof, belegen im Gouvernement Ehstland, Kreise Harrien und Kirchspiele Kosch. Angefertigt auf Grundlage der speziellen Messung vom Jahre 1898 im Jahre 1901 von den beedigten Landmesser F. Krause.

¹⁶ ENSV ORRKA, f. 62, nim. 6, s.-ü. 576 ja 577.

¹⁷ Sealsamas, s.-ü. 296 (1897. a.).

¹⁸ ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, s.-ü. 2885 (1868. a.), l. 12 ja 13; autori poolt 1955. a. ekspeditsioonil kogutud materjalid.

¹⁹ ENSV ORRKA, f. 62, nim. 6, s.-ü. 356 (1897. a.).

²⁰ Autori poolt 1955. a. ekspeditsioonil kogutud materjalid.

²¹ A. Richter, Baltische Verkehrs- und Adressbücher, III Bd., v. 255.

osadena või omaette küladena; hajali paiknevad saunad etendavad siin asustusepildis suhteliselt väikest osa.

Saunadest koosnevaist külaosadest võiks nimetada Näruküla Jalgsema külas (Võhmuta m.),²² Türgilinna Liutsalu külas (Kurisoo m.),²³ Ridaküla ehk Vabatküla Võrnü külas (Ereda m.)²⁴ jne.

Sellistest külaosadest on hiljem, eriti XX sajandil, mitmel pool moodustatud omaette külasid, nagu: Põdruse küla osast Kilgiväljast²⁵ — Kilgi küla, Torma küla saunikute — Mäetaguse küla,²⁶ Lauete saunadest Kohala külas ja Jaetma saunadest Vanamõisa külas²⁷ on kujunenud praegused Lõuta ja Jäätma külad. Kunda külast eraldus Siberi-Liiva saunaküla,²⁸ Põima küla Koplimesa saunadest²⁹ on saanud praegune Koplimesa küla jne.

Juba XIX sajandil on omaette saunakülana olnud, näiteks, Seeneküla Tapa küla lähedal,³⁰ Katku küla (Piometsa m.),³¹ Laaneotsa saunikud Väinjärve mõisamail,³² Saunaküla Kõdeküla naabruses (Einmani m.),³³ Kitseküla (Jäneda m.),³⁴ Kabala vabatküla (Pada m.),³⁵ Lutska küla (Varudi m.),³⁶ Lohkuse ja Irvalla külad (Püssi m.),³⁷ Mustamätta, Kopliküla ja Ahu (praegune Kestla-Ahu) külad (Püssi m.),³⁸ Aidu-Nõmme küla (Maidla m.),³⁹ Aruküla saunaküla (Vaivara m.),⁴⁰ Kuusikumäe küla Kulina mõisas⁴¹ ja palju teisi.

Seega on siis saunakülad levinud peamiselt Põhja-Eesti idaosas, kus ka põlise asustuse moodustavad talud on koondunud suurematesse ja tihedamatesse küladesse. Läänepoolses osas, kus juba vanast ajast on levinud peajasalikult väiksemad ja hajusamad külad, on ka uuemal ajal tekkinud saunikute asustus hajusama ilmega. Oma osa oli selles muidugi ka traditsioonil, kuid määravama tähtsusega on olnud majanduslikud ja looduslikud tingimused. Idapoolses osas, kus paiknevad suuremad ja parema pinnasega põllumassiivid ning kuhu ulatus Peterburi turu aktiveeriv mõju, oli põlluharimine arenenum ning kapitalistlikud suhted kujunesid siin kiiremini. Seetõttu olid olemas eeldused ja ka vajadus arvuka saunikutekihi kui odava tööjõu olemasoluks, looduslikud tingimused aga soodustasid omaette saunakülade tekkimist. Põhja-Eesti lääneosas puudusid tingimused saunikute arvukamaks olemasoluks ning metsaja niituderohke loodus soodustas hajusamat asustust.

²² Autori poolt 1954. a. ekspeditsioonil kogutud materjalid.

²³ ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, s.-ü. 3077 (1883. a.), l. 27; autori poolt 1954. a. ekspeditsioonil kogutud materjalid.

²⁴ ENSV ORRKA, f. 62, nim. 6, s.-ü. 1599; autori poolt 1956. a. ekspeditsioonil kogutud materjalid.

²⁵ ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, s.-ü. 3309 (1880. a.), l. 130; ENSV ORRKA, f. 62, nim. 6, s.-ü. 1555 (1878/80. a.) ja 1554 (Essu m., 1920. a.).

²⁶ ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, s.-ü. 3501 (Rakvere m., 1872. a.).

²⁷ Sealsamas, s.-ü. 3497 (Kohala m., 1894. a.), l. 161.

²⁸ Sealsamas, s.-ü. 3409 (Kunda m., 1886. a.), l. 5.

²⁹ Sealsamas, s.-ü. 3391 (Imastu m., 1878. a.), l. 299 ja 300 ning kaart.

³⁰ ENSV ORRKA, f. 62, nim. 6, s.-ü. 497 (Tapa m., 1911. a.).

³¹ ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, s.-ü. 3109 (1878. a.), kaart; autori poolt 1955. a. ekspeditsioonil kogutud materjalid.

³² ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, s.-ü. 3070 (1873. a.), kaart.

³³ ENSV ORRKA, f. 62, nim. 6, s.-ü. 393 (1919. a.).

³⁴ ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, s.-ü. 3019 (1877. a.), kaart.

³⁵ ENSV ORRKA, f. 62, nim. 6, s.-ü. 1670.

³⁶ Sealsamas, s.-ü. 1809 (1910. a.).

³⁷ ENSV RAKA, f. 1861, nim. B 1, s.-ü. 169 (1876. a.); ENSV ORRKA, f. 62, nim. 6, s.-ü. 1712 ja 1717.

³⁸ ENSV ORRKA, f. 62, nim. 6, s.-ü. 1712 ja 1717.

³⁹ Sealsamas, s.-ü. 1646 (1910. a.).

⁴⁰ Sealsamas, s.-ü. 1802 (1909. a.).

⁴¹ Sealsamas, s.-ü. 1611 (1881/93. a.).

Möödunud sajandi teisel poolel on saunakülasid Põhja-Eestis olnud kaugelt rohkem kui eespool nimetatud. Richteri aadressiraamatus leidub 332 külanime, mis varasemais allikais ei esine. Neid nimesid lähemalt uurimata ei saa väita, et nad kõik on kuulunud saunaküladele, kuid kahtlemata on üsna suur hulk nendest olnud saunakülade omad. Sellele viitavad eriti nimetused nagu Saunamäe (Väätsa m.), Ao-Saunaküla (Liigvalla m.), Saunaküla (Piibe m.), Orguse saunaküla (Atla m.), Saunaküla (Rae m.), Moonaküla (Ohekatku m.), Moona küla (Kehtna m.), Sauna küla (Alu-Rapla m.), Vabadikuküla (Inju m.), Varudi vabatküla (Varudi m.) jne.⁴² Mõned siin esitatud nimedest viitavad koguni sellele, et neis külades on elanud mõisamoonakad. Niisugune oli näiteks viiest majast koosnev küla Kakuväljal Sagadi mõisas,⁴³ mis esineb ka hiljem külanä. Üldiselt ei moodustanud mõisamoonakate majad suuremaid omallette asulaiks koondunud rühmi; nad asetsesid enamasti üksikult kuskil mõisapõldude äärealadel.

*

Saunakülade peamiseks tekkimisajaks oli XIX sajandi keskpaik ja teine pool, kuigi üksikuid neist võis olla juba varem. Seda tunnistab nende hulgaline esinemine just sajandi teisel poolel, kuna sajandi esimese poole allikad neid ei maini. Siiani on õnnestunud kindlaks teha vaid väheste saunakülade täpsemat tekkimisaega. Undla mõisa 1858. a. valminud kaardil (mõõtmine looduses võis toimuda õige mitmed aastad varem, nagu see XIX sajandi kaardistamispraktikas sageli ette tuli) pole Sootaguse küla kõrval leida veel ühtki saunikut. 1859. aastast pärineval kaardil on Sootaguse küla kõrval juba terve saunikute rühm. Saunikute arvu kasvades on neid hiljem järjest kaardile juurde kantud.⁴⁴ Kilti mõisa alal mainitakse 1837. a. Kuttama kõrtsi, mitte aga küla.⁴⁵ 1872. a. on kõrtsi ümber väikestest saunaõuedest koosnev Kuttama küla.⁴⁶ Anija mõisa põldude ääres Jägala jõe kaldal asus Soodla küla, 1867. a. mainitakse selle asemel samanimelist mõisasulaste küla.⁴⁷ Nagu 1878. a. kaardilt nähtub, on vanad taluõued sootuks kadunud, uued, saunaõued on viidud vanast küla asukohast kaugemale harimiseks kõlbmatule maale.⁴⁸ Veltsa mõisa kõrval asus 1881. a. taluküla, kuid 1894. aastaks on see kaotatud ja selle asemel loodud vabadikeküla.⁴⁹ Võrnu Ridaküla olevat rajatud seoses talude kruntimisega,⁵⁰ samuti Kolga mõisa Mustametsa küla, mille rajamise aastaks loetakse külarehe seinale jäädvustatud aastaarvu 1866.⁵¹

Kunda küla kõrval asuv kehvikute majapidamistest koosnev Siberi-Liiva küla (ka Liivaküla) on samuti tekkinud alles XIX sajandi 80-ndail aastail (P. Johansen peab ekslikult teda XVIII sajandi keskpaiku tekkinuks⁵²). XIX sajandi esimese poole allikad ei maini seda küla, samuti ei leia me teda ka 1886. a. Kunda mõisa maade hindamise toimikuis. Liivaküla nimi esineb esmakordselt alles 1913. a. ilmunud Richteri aad-

⁴² A. Richter, Baltische Verkehrs- und Adressbücher. III Bd., v. 436, 413, 245, 306, 305 ja 358.

⁴³ Autori poolt 1955. a. ekspeditsioonil kogutud materjalid.

⁴⁴ ENSV ORRKA, f. 62, nim. 6, s.-ü. 1781 ja 1787.

⁴⁵ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 1797 (1837. a.), l. 155.

⁴⁶ ENSV ORRKA, f. 62, nim. 6, s.-ü. 578.

⁴⁷ ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, s.-ü. 2879 (1), (1867. a.) l. 43 ja 48.

⁴⁸ Sealsamas, s.-ü. 2880, kaart.

⁴⁹ ENSV ORRKA, f. 62, nim. 6, s.-ü. 1815 ja 1816.

⁵⁰ Autori poolt 1956. a. ekspeditsioonil kogutud materjalid.

⁵¹ Needsamad 1955. aastast.

⁵² P. Johansen, Die Estlandliste des Liber Census Daniae, lk. 341.

ressiraamatus.⁵³ 1886. a. kaardil on praeguse Siberi-Liiva küla kohal märgitud ainult väikesed hooneteta krundid.⁵⁴ Järelikult oli küla alles rajamisel. Ka rahvas mäletab, et selle küla rajas «talude kruntimise ajal» mõis, ning kõige esimese maja ehitas siia õpetaja ja kirjanik Jüri Parijõe isa.⁵⁵

Saunakülade hulgaline tekkimine XIX sajandi keskpaiku ja sajandi teisel poolel on majandusliku arengu otsene tulemus. Eriti soodustas saunakohtade massilist tekkimist tol ajal kiire üleminek raharendile, kuna 1868. a. alates keelati täielikult ära teorendi nõudmine talumaa osas. Mõisad ei suutnud aga nii kiiresti üle minna vabapalgalise tööjõu kasutamisele ning mõisamaal, kus 1856. a. talurahvaseadus ei keelanud väikeste majapidamiste asutamist, jäi kauaks püsima teorent. Kuigi me XIX sajandi teisel poolel võime jälgida endiste vabadike ja teoslaste muutumist moonameesteks ja põllutöölisteks, tasustati neid tol ajal töö eest olulisel määral siiski ka sel teel, et anti neile eluaseme ja väikese majapidamise rajamiseks kasutada maalapike. Selle tulemuseks oligi hulgaline saunakülade tekkimine kõnesoleval ajal.

Et saunakülad kõige otsesemalt sõltusid maa üldisest majanduslikust arengust, näitab nende saatuse sajandi vahetusel ja eriti XX sajandi alguses. Kapitalismi arenedes kaotasid nad oma majandusliku aluse ja hakkasid kiiresti likvideeruma. Nii ei leia me enam jälgegi paljudest omaaegsetest saunaküladest, nagu näiteks Tinametsamäe, Katku jt. Samuti on saunade arv märgatavalt vähenenud ka külates.

Jutustajad on saunade kadumise põhjusena märkinud nende elanike, peamiselt kesk- ja nooremaealiste siirdumist linna, mistõttu vanema põlve esindajate surma puhul jäid saunad tühjaks ning hävisid.⁵⁶

Ka mõisnikud ise likvideerisid majandusliku tähtsuse kaotanud saunakülasid. Sel teel likvideeriti 1912.—13. a. paiku näiteks Soodla küla.⁵⁷ (Praegune Soodla küla asub hoopis uuel kohal, teisel pool jõge ja tema ajalugu vajab eriuurimist.)

Hulgaliselt kaotati saunakohti seoses kodanliku maareformiga: nende maad liideti naabruses asuvate taludega või planeeriti ümber asundustaludeks.⁵⁸ Mitmed endised saunakülad jäid küll nime poolest püsima, kuid nende sotsiaalne ilme muutus.

*

Saunakülade ja saunarühmade tekkimise kohta on meil veel vähe andmeid; siin seisab ees suur töö iga saunaküla ajaloo uurimisel.

Võib arvata, et vanemad saunakülad tekkisid sel teel, et iga saunik otsis oma hurtsikule sobiva koha enam-vähem oma äranägemise järgi, võimaluse korral teiste saunikute lähedusse. Rääkides vabadikest 1840-ndail aastail, mainib Eichhorn, et «mõningate külade juures olid tekkinud vabadike kolooniad...»⁵⁹ ega räägi midagi nende sihikindlast asutamisest. Sel perioodil vaatasid mõisnikud veel sanikuile kui kasutule, pigem koormavale ühiskonnakihile, keda tuli likvideerida.⁶⁰

⁵³ A. Richter, Baltische Verkehrs- und Adressbücher, III Bd., v. 354.

⁵⁴ ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, s.-ü. 3409, kaart.

⁵⁵ Autori poolt 1955. a. ekspeditsioonil kogutud materjalid ja Arnold Kallase kogutud andmed Kunda külast.

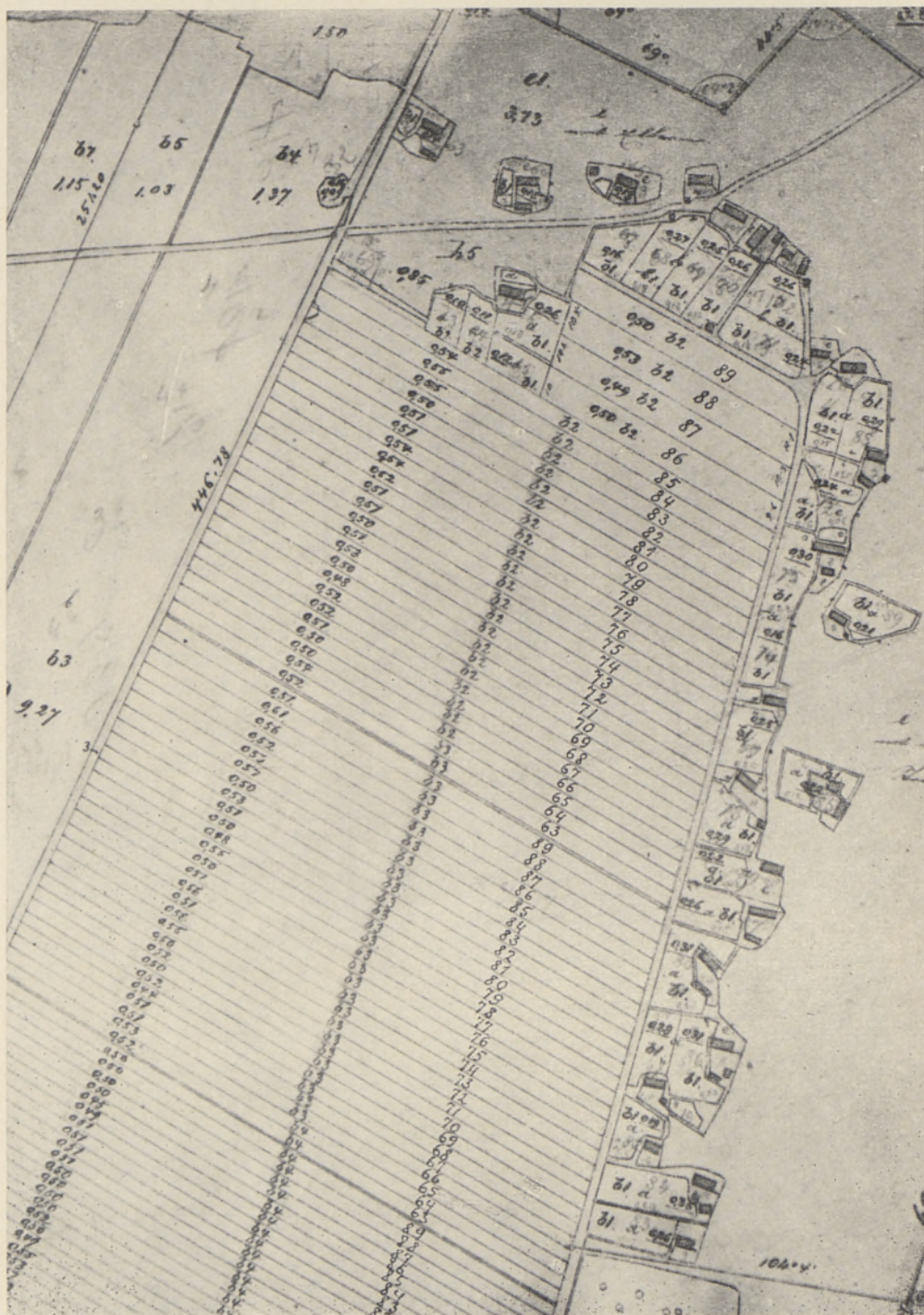
⁵⁶ Autori poolt 1956. a. ekspeditsioonil kogutud materjalid.

⁵⁷ Needsamad 1954. aastast.

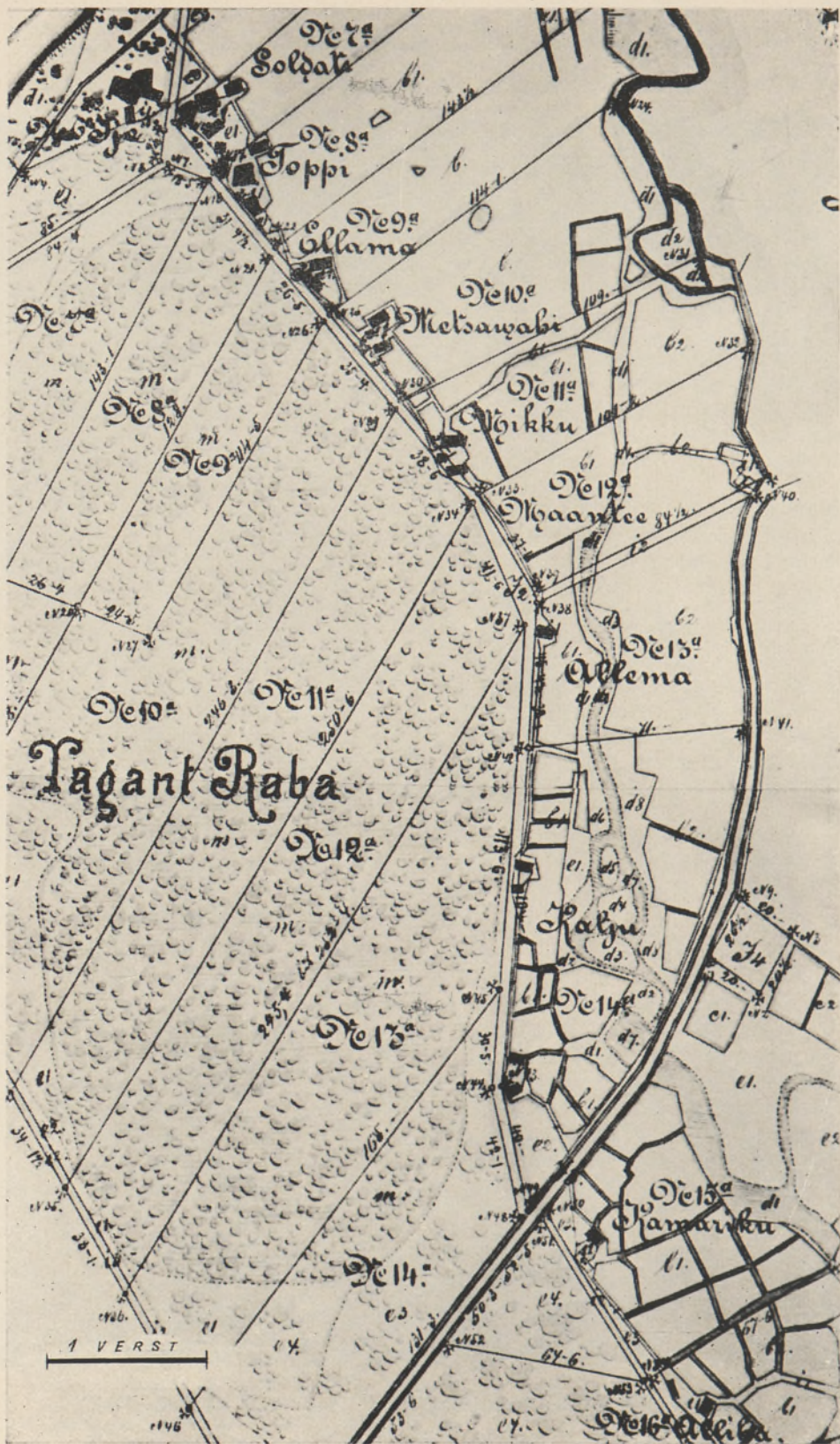
⁵⁸ Needsamad 1955. aastast.

⁵⁹ W. F. Eichhorn, Selbsterlebtes und Nacherzähltes aus der Entwicklungsgeschichte Estlands und der Esten, I. 173.

⁶⁰ Eesti NSV ajalugu. Kolmes köites, peatoim. G. Naan, I kd., toim. A. Vassar, Tallinn, 1955, lk. 561.

Joon. 4. Kestla-Oidu saunaküla (Purtse mõisa alal, Lügánuse khk.).

Joon. 5. Saunikud Tolli mõisa alal (Kullamaa khk., 1888. a.).

Alles XIX sajandi teisel poolel said mõisnikud muutunud majanduslikes tingimustes aru, kuivõrd vajalik tööjõuallikas oli kehvikutekiht, ja asusid ise nende majapidamiste arvu suurendama, et muuta nad paigal-püsivamateks. XIX sajandi keskpaigast ja teisest poolest ongi meil rida andmeid, mis räägivad mõisate osast uute saunakohtade rajamisel, ter-vete saunarühmade ja -külade asutamisel.

Talupõldude vahel olevad saunaõued segasid talude kruntimist ja seepärast viidi nad külast välja ning koondati kuskile halvema maaga äärealale. Nii toimus see näiteks Atsalama küla (Pagari m.) sauniku-tega, keda oli kokku 30 majapidamist.⁶¹ Omaette rühma koondati sauni-kud Põdruse külast (Essu m.),⁶² samuti toimiti Kurkse külas (Vihter-palu m.)⁶³ jne.

Mitmel pool hakkasid mõisnikud ise asutama saunakohti mõisamaa äärealadel,⁶⁴ enamasti aga talumaa sellele osale, mis oli eraldatud kuuendikumaaks. Esines aga ka juhtumeid, et väike taludest koosnev küla likvideeriti ja tema asemele rajati saunaküla. Nii tehti näiteks Soodla küla ja Veltsa mõisa kõrval asuva külaga. Nehatu mõisas (Lää-nemaal) oli 1837. a. 5-taluline Vanaküla, mille asemel 1883.—1885. a. kaardil on 12 vabadikukohta.⁶⁵

Mõisnike poolt rajatud saunakülasid leiame arvukamalt just Põhja-Eesti idaosas. Niisugustena on veel tuntud Veski küla (Anija m.),⁶⁶ Tinametsamäe küla (Haljava m.),⁶⁷ Mustametsa küla (Kolga m.),⁶⁸ Võrnu Ridaküla⁶⁹ jt.

*

Lõpuks puudutame lühidalt saunakülade ja saunarühmade plaane, niipalju kui seda võimaldab olemasolev kaardimaterjal. Küsimuse lähem uurimine kohapeal seisab veel ees ning on seotud mõningate raskustega, sest rohkem kui pool sajandit, mis meid lahutab saunakülade massilise leviku ajast, on toonud kaasa palju olulisi muudatusi, mis sageli teevad võimatuks omaaegsete olukordade selgitamise.

Saunaõued olid reeglipäraselt rajatud põlluks kõlbmatule maale. Üsna sageli asetsesid nad kaugemal metsade, heina- ja karjamaade vahel, nagu Aaviku (Kandle m.), Tidriko sulasteküla (Selja m.), saunade rühm Sootaguse küla kõrval (Undla m.), Seeneküla (Tapa m.) jt.⁷⁰

Saunaõuede juurde kuulus loomulikult ka väike aiamaatükk, kuid muud kõlvikud olid tihtigi küllalt hajutatud. Saunikutele anti kasutada esijoones need maatükid, mis talude või mõisa majapidamise seisukohalt kasutatud olid, mõnel puhul aga ka halvemaid tükke külapõldude mas-siivist.⁷¹ Kui talude kruntimisel püüti igale talule eraldada krunt võima-

⁶¹ ENSV RAKA, f. 1861, nim. B 1, s.-ü. 148-II, (1862. a.), 1. 2.

⁶² ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, s.-ü. 3309, (1880. a.), 1. 175, 178; ENSV ORRKA, f. 62, nim. 6, s.-ü. 1555 (1878/80. a.).

⁶³ Autori poolt 1956. a. ekspeditsioonil kogutud materjalid.

⁶⁴ Der Proletarier-Charakter des bäuerlichen Ackerbau-Industrie in Liv- und Esthland. «Baltische Monatsschrift», 1860, II Bd., 1. 112.

⁶⁵ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 1797, l. 197; ENSV ORRKA, f. 62, nim. 6, s.-ü. 862.

⁶⁶ ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, s.-ü. 2879(1), (1867. a.), 1. 43, 48.

⁶⁷ Sealsamas, s.-ü. 2885 (1868. a.), 1. 18.

⁶⁸ Autori poolt 1955. a. ekspeditsioonil kogutud materjalid.

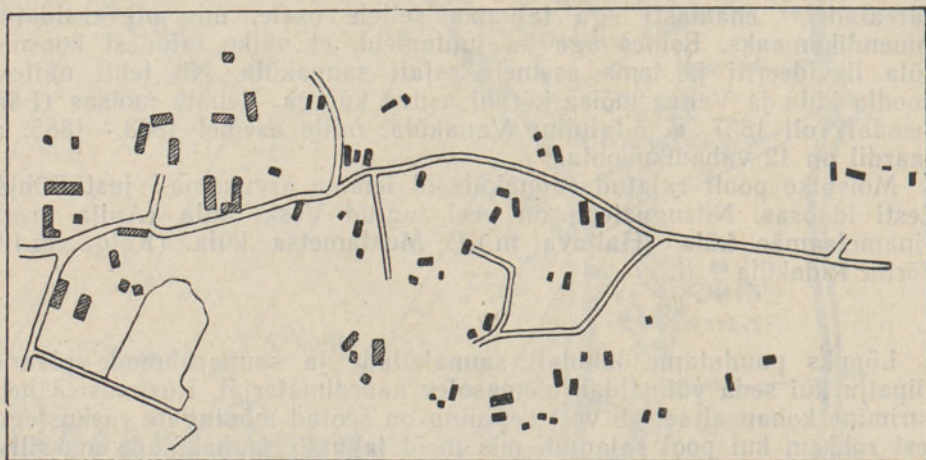
⁶⁹ Needsamad, 1956. aastast.

⁷⁰ ENSV ORRKA, f. 62, nim. 6, s.-ü. 1583 (Kandle m., 1885. a.); s.-ü. 1733 (Selja m.); s.-ü. 1787 (Undla m., 1859. a.); s.-ü. 497 (Tapa m., 1911. a.).

⁷¹ ENSV ORRKA, f. 62, nim. 6, s.-ü. 1553^a (Kohtla-Ereda m.); s.-ü. 1656 (Mõisa-maa m., 1876.—1879. a.); s.-ü. 1809 (Varudi m.); s.-ü. 53 (Järlepa-Umru m.); ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, s.-ü. 3391 (Imastu m., 1878. a.).

likult ühes tervikus, siis saunikute suhtes ei tehtud sellest küsimust. Saunakülale või saunade rühmale eraldati põllumaa sageli hoopis kaugel õuedest. Sel juhul, kui saunikutele eraldati põllumaa küla- või mõisapõldude servast, jagati tavaliselt kogu põld kitsaste ribadena perede vahel, kusjuures igale perele kuulus mitu sellist riba (joon. 4). Karjamaa ja veidi heinamaad eraldati saunikutele ühiseks kasutamiseks. Ainult neil juhtudel, kui saunad asusid külapõldudest eemal metsas, kuulusid enamasti iga sauniku kõlvikud õuemaa juurde ja moodustasid ühtlasema terviku (joon. 5).

Õuede asend saunakülades ei erine üldiselt talukülade omast ning on niisama varieeruv kui viimastelgi. Me kohtame hõredamaid ja tihedamaid ridakülasid, korrapäratu kujuga sumbjaid rühmi (joon. 6)

Joon. 6. Tarumaa küla (Purtse mõisa alal, Lüganuse khk.).

▨ — taluhooned, ■ — saunikute omad.

ja üsna hõredaid hajakülailmelisi saunakülasid (joon. 7). Üldiselt domineerib siiski hajusam planeering: hõredad read põldude või metsa serval ja hajusad korrapäratud rühmad. Harva asuvad saunakülad ka teede ääres, nagu näiteks Ergatevälja (Hulja m.),⁷² Kuldorru (Kiltsi m., joon. 8),⁷³ Katkuküla (Piometsa m.)⁷⁴ ja Kilgivälja (Essu m.)⁷⁵. Need külad on ka üldiselt tihedamad, õued asuvad üsna ligistikku tee ääres reas või moodustavad sumbja rühma. Mitmed saunakülad ja -rühmad on väga korrapärase kujuga (joon. 9), mis osutab sellele, et tegemist on nende sihikindla asustamise ja planeerimisega. Sellised on näiteks Võrnu Ridaküla (Ereda m.),⁷⁶ Siberi-Liiva (Kunda m.),⁷⁷ Kilgivälja (Essu m.),⁷⁸ samuti on korrapärase kujuga Lutska küla (Varudi m.),⁷⁹ Lauete saunikute (praegu Lõuta) küla (Kohala m.),⁸⁰ Aru külas (Mäetaguse m.) asuvad ühel pool teed reas taluõued, teisel pool teed saunaõued.⁸¹

Mis aga saunakülasid taluküladest tugevasti eraldas, olid õued ja

⁷² ENSV ORRKA, f. 62, nim. 6, s.-ü. 1560 (1859. a.).

⁷³ Sealsamas, s.-ü. 1589, (1897. a.).

⁷⁴ ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, s.-ü. 3109 (1878. a.), kaart.

⁷⁵ ENSV ORRKA, f. 62, nim. 6, s.-ü. 1554.

⁷⁶ Autori poolt 1956. a. ekspeditsioonil kogutud materjalid.

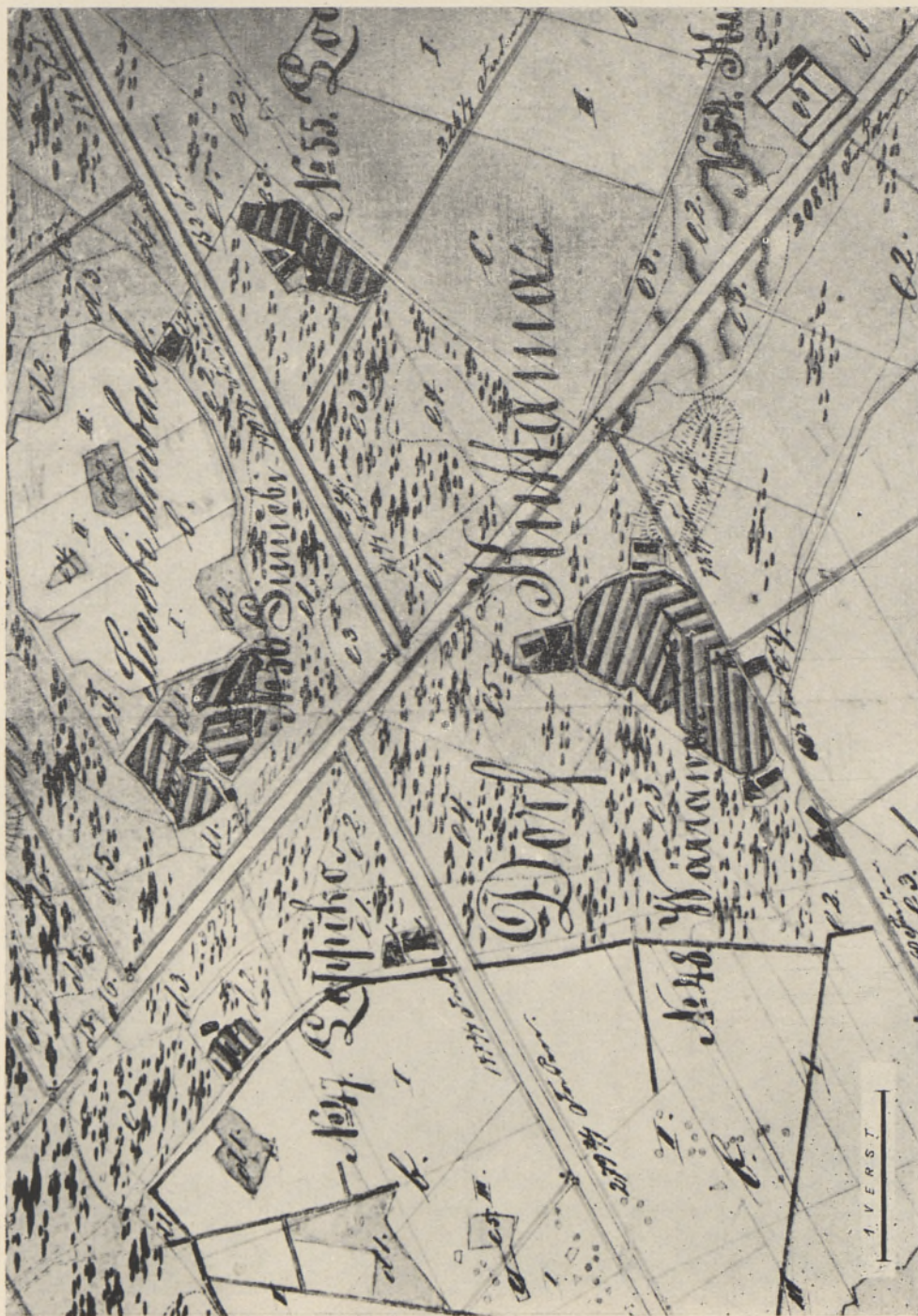
⁷⁷ ENSV ORRKA, f. 62, nim. 6, s.-ü. 1554.

⁷⁸ ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, s.-ü. 3409 (1886. a.), kaart.

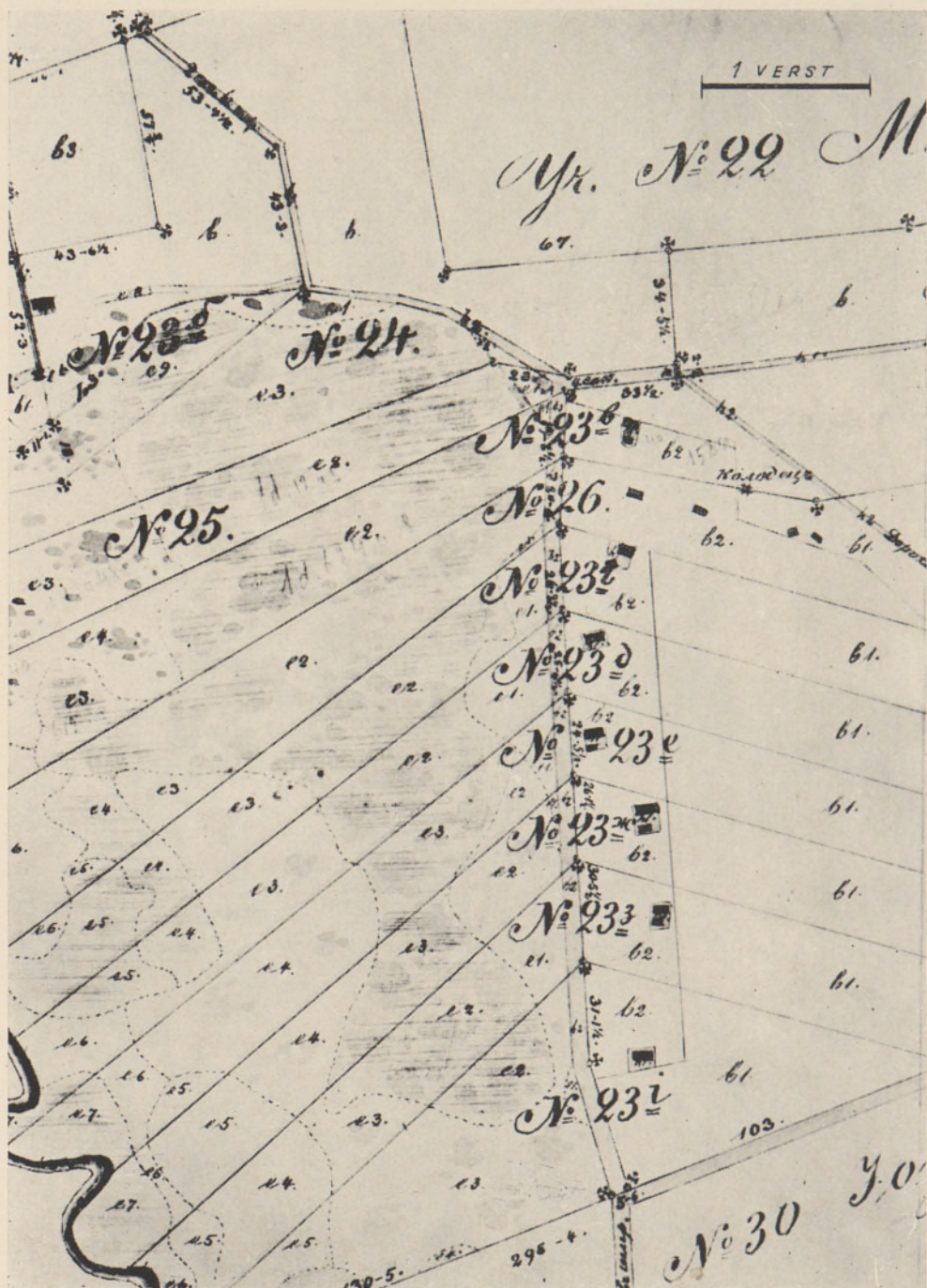
⁷⁹ ENSV ORRKA, f. 62, nim. 6, s.-ü. 1809 (1910. a.).

⁸⁰ ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, s.-ü. 3497 (1894. a.), kaart.

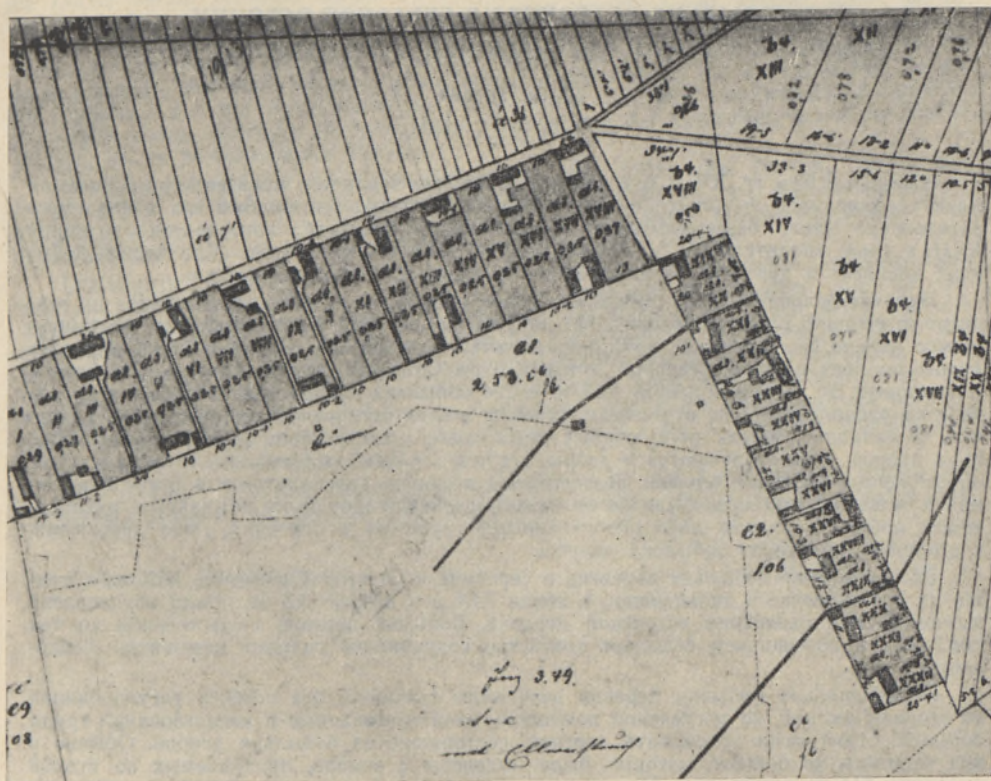
⁸¹ Sealsamas, s.-ü. 3354 (1883. a.), kaart.

Joon. 7. Kuttama küla (Kiltsi mõisa alal, Ridaia khk., 1872/73. a.).

Joon. 8. Kuldoru küla (Kilti mõisa alal, Väike-Maarja khk., 1897. a.).

Joon. 9. Võrnu Ridaküla (Ereda mõisa alal, Jõhvi khk.).

hooned. Plaanide järgi otsustades olid saunikute eluhooned oma põhiplaanilt 2—3 korda väiksemad keskmisest rehielamust ja ühel õuel asus väga harva rohkem kui kaks ehitust, väga sageli aga ainult üks. Kui XIX sajandi teisel poolel taluõue traditsiooniliseks koostisosaks kujunes viljapuaed, siis saunaõuede juures leiame neid kaartidel vaid mõnel üksikul juhul.

*

Hoolimata kaardimaterjali lünklikkusest võime kindlalt väita, et taluküladest eraldunud saunarühmade ja saunakülade näol on meil tegemist üldise, üle kogu Põhja-Eesti levinud nähtusega, mis on kõige otsesemalt seotud maa majandusliku ja sotsiaalse arenemisega. Kapitalistlike suhete tekkimise ja arenemisega kaasnes meil hulgalise maakehviistu kujunemine. See kehviistu oli seotud poolfeodalistliku majapidamissüsteemiga ning tema jaoks kujunesid uued, ka sotsiaalses mõttes uut tüüpi asulad, mis kadusid koos kapitalismi täieliku võidulepääsuga eesti külas. Need uued asulad olid tihedalt seotud vana asustusega, kasvades sellest välja. Nad näitavad ülesharitava maa-ala suurenemist ja olid aluseks uute külade kujunemisele. Asustuse arengut XIX sajandil ei saa uurida saunaküladega seotud küsimusi põhjalikumalt läbi töötamata.

О БОБЫЛЬНЫХ ДЕРЕВНЯХ * В СЕВЕРНОЙ ЭСТОНИИ (НА ОСНОВЕ КАРТОГРАФИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА XIX ВЕКА)

Г. Х. Троска

Резюме

Начиная с 60-х гг. XVIII в. в связи с развитием товарного производства в имениях Эстонии усилилась эксплуатация крестьянства и ускорился процесс его социального расслоения. Число безземельных и малоземельных крестьян, которое уже в конце XVIII в. было значительным, в течение XIX в. заметно увеличилось. Количество бобыльных хозяйств в деревнях часто превышало число крестьянских дворов.

Наличие большого числа бобыльных дворов оказывало значительное влияние на развитие и внешний облик поселений. По картам имений XIX в., к сожалению, сохранившимся далеко не полностью, можно заключить, что в первой половине XIX в. бобыльные дворы во всех районах северной Эстонии располагались вокруг деревень без особой планировки. Во второй половине XIX в. число бобыльных дворов увеличилось и в характере их расположения по отдельным районам можно установить уже некоторые различия. В западных частях по-прежнему преобладает разбросанное расположение бобыльных дворов, хотя встречаются и дворы, сгруппированные отдельно в деревнях и даже обособленные бобыльные деревни. В восточных районах, где капиталистические отношения в сельском хозяйстве были более развиты, преобладает более компактное расположение бобыльных дворов либо обособленными группами в деревнях, либо деревнями, состоящими только из бобыльных дворов.

Возникновение бобыльных деревень в середине и во второй половине XIX в., а также их исчезновение в дальнейшем, в конце XIX и в начале XX вв., было обусловлено экономическим развитием эстонской деревни. Бобыльные деревни существовали до тех пор, пока в помещичьем сельском хозяйстве сохранялись сильные пережитки феодализма.

Первоначально бобыльные деревни возникали стихийно, без особого регулирования со стороны имений, но постепенно помещики, заинтересованные в использовании труда бобылей, стали сами основывать деревни, состоявшие из бобыльных дворов. Обычно в них селились те бобыли, которые были выслены с земель, продаваемых во второй половине XIX в. крестьянам. Новые поселения бобылей возникли обычно на окраинах мызных территорий.

Участки для бобылей выделялись из числа самых скудных земель, у них сохранялась череспосоца, выгоны и сенокосы находились в общем пользовании всех бобылей. Бобыльные дворы отличались от крестьянских своими маленькими размерами, малым количеством построек и отсутствием фруктовых садов.

Таллинский городской музей

Поступила в редакцию
19 III 1958

LOSTREIBERDÖRFER ** IN NORDESTLAND

(AUF GRUND VON KARTOGRAPHISCHEN MATERIALIEN DES 19. JAHRHUNDERTS)

G. Troska

Zusammenfassung

In den sechziger Jahren des 18. Jh. beginnt in Estland infolge der Entwicklung der Warenproduktion eine intensivere Ausbeutung der Bauern, sowie ihre raschere soziale Differenzierung. Ende des 18. Jh. gab es bereits eine beträchtliche Anzahl landloser und landarmer Bauern; im Laufe des 19. Jh. wuchs ihre Zahl noch mehr. In vielen Dörfern waren die Lostreiberwirtschaften zahlreicher als die Bauerngesinde.

Es blieb dies nicht ohne Wirkung auf die Entwicklung und äussere Gestaltung der ländlichen Siedlung. Die leider nur sehr unvollständig erhaltenen Güterkarten bezeugen, dass die Lostreiberhöfe in allen Kreisen Nordestlands ziemlich planlos um

* Бобыльными деревнями (saunaküla) названы деревни, состоявшие из дворов малоземельных и, как правило, безлошадных крестьян, независимо от их правового положения.

** Lostreiberdörfer (saunaküläd) heissen hier Dörfer, die aus Gehöften landarmer, in der Regel gespannloser Bauern bestehen, ungeachtet ihrer rechtlichen Lage.

die Dörfer herum zerstreut waren. In der zweiten Hälfte des 19. Jh. stieg die Zahl der Lostreiber noch mehr, und es waren in den verschiedenen Kreisen schon einige Unterschiede in der Lage ihrer Gehöfte festzustellen. In Westestland überwogen nach wie vor planlos zerstreute Lostreiberstellen, doch traten sie in einigen Dörfern auch gruppiert auf oder bildeten gesonderte Lostreiberdörfer. In den östlichen Teilen des Landes, wo die kapitalistischen Verhältnisse in der Landwirtschaft stärker entwickelt waren, überwog die kompaktere Gruppierung der Lostreiber, sei es in Mischdörfern, sei es in gesonderten Dörfern.

Die Entstehung von Lostreiberdörfern um die Mitte des 19. Jh., sowie ihr Verschwinden am Ende des 19. Jh. und am Anfang des 20. Jh., war der ökonomischen Entwicklung des estnischen Dorfes geschuldet. Solche Dörfer existierten, solange die Gutswirtschaft noch starke Überbleibsel des Feudalismus aufwies.

Ursprünglich entstanden Lostreiberdörfer spontan, ohne besondere Regelung seitens der Gutsbesitzer. Nach und nach aber gingen die Gutsbesitzer, die an der Ausbeutung der Arbeitskraft der Lostreiber ihr Interesse sahen, auch selbst an die Gründung solcher Dörfer; es wurden dort — namentlich in der zweiten Hälfte des 19. Jh. — meistens die Kätnerfamilien angesiedelt, die das an Bauern verkaufte Land verlassen mussten. Die neuen Lostreiberansiedlungen entstanden gewöhnlich in der Peripherie des Hoflandes, wobei die den Lostreibern zugeteilten Landstücke die schlechtesten zu sein pflegten. Weide und Heuschläge waren allen Lostreibern gemein, ihre Felder waren in Schnurstücke zerlegt.

Im Vergleich mit den Bauernhöfen zeichneten sich die Lostreiberhöfe durch ihre kleineren Ausmasse, die geringe Zahl der Bauten und das Fehlen der Obstgärten aus.

Tallinsches Stadtmuseum

Eingegangen
am 19. März 1958